

Пасічник А.В., старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін, Державний вищий навчальний заклад Українська академія банківської справи НБУ, м. Суми.

Щодо поняття правоздатності суб'єкта права

Анотація.

Стаття спрямована на дослідження категорії правоздатність суб'єкта права, встановлення її змісту, ознак та правової природи. На підставі аналізу наукових досліджень представників теорії права та окремих галузевих наук здійснюється спроба довести міжгалузевий характер вказаного поняття, визначити його соціально-правову природу, порівняти із суб'єктивним правом.

Правоздатність займає особливе місце поміж інших елементів правосуб'єктності. Як влучно зауважив О.А. Красавчиков, правоздатність необхідна настільки ж, наскільки необхідна норма права, яка регулює певне суспільне відношення [1, 40]. Більше того, не суб'єкт права створюється для правової норми, а навпаки. Тому правоздатність, як властивість, котра виділяє суб'єкта права з-поміж його (права) об'єктів, можливо має навіть більше значення для правової системи, ніж норма права. Правоздатність є достатнім критерієм встановлення факту правового існування суб'єкта права. Вона є самодостатньою категорією, чого не можна сказати про дієздатність чи деліктоздатність, які безпосередньо від неї залежать. Саме через свою значущість правоздатність була і залишається одним із основних предметів наукових пошуків у галузі права. Однак, незважаючи на великий обсяг проведених наукових досліджень, і донині не існує єдиного підходу до визначення її правової природи та змісту.

Більшість представників теорії права та окремих галузевих наук при визначенні дефініції правоздатності ідуть шляхом дослідження її соціально-правової природи та змісту. Узагальнивши результати такої роботи, можна

підсумувати, що в основному вони розуміють під правоздатністю здатність особи мати права та обов'язки [2, 193; 3, 146; 4, 397; 5, 90]. Причому галузевий характер правоздатності за необхідності підкреслюється за допомогою вказівки на відповідну галузеву належність прав та обов'язків. Зауважимо, що у науковій літературі зустрічаються й інші підходи до визначення правоздатності. Так, наприклад, А.В. Міцкевич під нею розуміє загальні права та обов'язки [6, 30]. Проте ці твердження не можна визнати вірними, оскільки подібні трактування правоздатності фактично поєднують її із іншими категоріями права, а отже позбавляють правоздатність власного змісту, що є неприпустимим. Разом з тим інколи у літературі зустрічається визначення правоздатності як загальної передумови виникнення правовідносин або набуття прав і обов'язків (тобто поняття формується шляхом вказівки на притаманні йому функції) [7, 41; 8, 9]. Вказані підходи до визначення правоздатності є цілком допустимими. Більше того, вони дозволяють комплексно вивчати цю категорію. Проте вважаємо, що будь-яке правове явище має розкриватись у першу чергу через визначення його природи та змісту, а тому при формуванні поняття правоздатності слід йти саме таким шляхом.

Упродовж багатьох років серед науковців триває спір про природу правоздатності. Проте, не дивлячись на значну кількість проведених на цю тему досліджень, переконливої відповіді на питання чим є правоздатність не отримано і донині. Тому метою цієї статті є встановлення правової природи і змісту правоздатності суб'єкта права.

Ініціаторами вказаної наукової дискусії вважаються М.М. Агарков, який запропонував теорію динамічної правоздатності, та С.М. Братусь, котрий на противагу динамічній висунув ідею статичної правоздатності [9, 70 – 73; 10, 31]. Крім С.М. Братуся, теорія динамічної правоздатності була критично оцінена також Я.Р. Веберсом, А.В. Венедиктовим, О.А. Красавчиковим та іншими науковцями [7, 44 – 45; 11, 19; 12, 19]. А тому у подальшому дискусія в основному відбувалась щодо встановлення чим є

правоздатність: суб'єктивним правом, властивістю (якістю) суб'єкта, сумарним вираженням суб'єктивних прав особи або стадією розвитку суб'єктивного права.

Сумарним вираженням прав особи вважав правоздатність Б.В. Пхаладзе [13, 41]. Однак вказана точка зору не знайшла широкої підтримки серед науковців оскільки, по-перше, пропонувалась фактична підміна поняття правоздатності елементами такого явища як правовий статус, а, по-друге, вказаний підхід не узгоджується із законодавством. Більше прихильників отримала запропонована Ц.А. Ямпольською теорія стадійного розвитку суб'єктивного права [14, 153]. На її думку, суб'єктивне право у своєму розвитку проходить три стадії: правоздатності (потенційного стану суб'єктивного права), виникнення суб'єктивного права і стадію його реалізації. Однак Я.Р. Веберс у праці "Правосуб'єктність громадян у радянському цивільному та сімейному праві" переконливо довів помилковість такого розуміння правоздатності [7, 53 – 55]. Критично оцінив зазначений підхід до визначення суті правоздатності Н.В. Вітрук [5, 103 – 109]. Причому останній, принципово погоджуючись із стадійністю суб'єктивного права, виступав проти включення правоздатності до переліку етапів його розвитку. Таким чином дискусія щодо суті правоздатності звелась до протистояння прихильників розуміння її як певної властивості чи якості особи та прибічників трактування правоздатності як суб'єктивного права. У науковій літературі були висловлені численні аргументи як на користь першої, так і у підтримку другої позиції. Зокрема, О.С. Іоффе, обґрунтовуючи необхідність розуміння правоздатності як певної якості суб'єкта права, вказує, що суб'єктивне право може існувати лише в рамках певних правовідносин. Там же де норма права встановлює відносини лише з державою, правове регулювання не виходить за межі правоздатності. Посилаючись на твердження Н.Г. Александрова, О.С. Іоффе зазначає, що вищевказані відносини особи із державою не є правовідносинами, а являють собою певний зв'язок між суб'єктом права і державою, а оскільки його не

можна визнати правовими відносинами, то і суб'єкта цього зв'язку не можна визнати носієм суб'єктивних прав. Оскільки він все ж має певні правові можливості, то вони і являють собою правоздатність. Крім того, правоздатність відрізняється від суб'єктивного права тим, що останнє надає можливість його суб'єкту вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб. Правоздатність же лише встановлює зв'язок особи і держави. Тому правоздатність визначає лише міру дозволеної поведінки, а суб'єктивне право додатково встановлює і міру необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта [15, 123]. Подібний аргумент також наводив і О.А. Красавчіков [12, 22]. Проте Я.Р. Веберс, аналізуючи вищевказані висновки, досить переконливо узагальнив, що такий погляд тяжіє до визнання правоздатності саме правом, оскільки визнання правоздатності мірою можливої поведінки і є причиною неможливості розуміння цієї категорії як якості особи [7, 47]. Однак вже наступний висновок науковця щодо покладення на всіх осіб обов'язку не порушувати правоздатність певного суб'єкта права, який він наводить у якості аргументу на користь визнання правоздатності правом особи, не є безспірним. Слід зазначити, що схожі думки висловлювали й інші представники правової науки [16, 9]. Норма права, яка є підґрунтям вказаного висновку, міститься у цивільному законодавстві. Так, відповідно до ч. 1 ст. 27 Цивільного кодексу України, правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним. Схоже правило містилось і у ст. 12 Цивільного кодексу УРСР. Погоджуючись із нормативним, опосередкованим (методом деліктного регулювання) встановленням обов'язку не порушувати правоздатність суб'єктів права, ми не можемо погодитись із висновком про використання цього факту у якості аргументу на підтримку розуміння правоздатності як суб'єктивного права. Загальновідомо, що правоздатність є не лише соціальним, а і юридичним явищем. А оскільки воно входить у коло юридичних категорій (причому категорій життєво необхідних для правової системи) цілком логічно, що право намагається охороняти правоздатність. І

знову ж таки цілком логічно, що при цьому застосовується юридичний інструментарій (встановлення обов'язків, надання гарантій). Тому покладання на зобов'язаних осіб певного обов'язку не завжди означає, що ним забезпечується суб'єктивне право. Зобов'язальною нормою теоретично може забезпечуватись будь-яке бажане для права явище. Прикладом такого може бути законний інтерес. Він забезпечується покладанням на зобов'язаних осіб відповідного обов'язку, а також процесуально-закріпленою можливістю його захисту. Однак це ж не дає підстав вважати законний інтерес суб'єктивним правом. Такий висновок підтверджує і судова практика (рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01 грудня 2004 року). Крім того, якщо припустити, що у вищенаведеній нормі Цивільного кодексу України під правами розуміється і правоздатність, то нелогічним виглядає словосполучення "не заборонені законом". Хіба може правоздатність особи бути забороненою? Тому вказана норма асоціює правоздатність саме із певною можливістю, що є властивою суб'єктові права, і саме у такому її розумінні ставить під охорону цю категорію.

Можна навести ще кілька аргументів проти визнання правоздатності правом. По-перше, загальновизнано, що правоздатність є передумовою правовідносин. Право ж є одним із елементів змісту останніх. Тобто одне явище є і передумовою і змістом правовідносин, однак це суперечить законам логіки. По-друге, виходячи із нормативно-закріпленого та підтриманого теорією права визначення правоздатності як здатності не лише мати права, а і нести обов'язки, приходимо до знову таки суперечливого висновку – правоздатність, як суб'єктивне право, одночасно є і юридичним обов'язком. По-третє, правоздатність отримала нормативне оформлення лише у цивільному та кількох процесуальних галузях права, однак не викликає жодних зауважень твердження про існування цього явища в

адміністративному, трудовому та інших галузях права. У зв'язку з цим виникає питання: як може бути гарантованою юридичною дійсністю суб'єктивне право, якщо воно взагалі не передбачено відповідним галузевим законодавством? По-четверте, законодавство передбачає принципову можливість у встановленому порядку позбавляти особу належного їй права, тоді як жоден суб'єкт права не може бути позбавлений своєї правоздатності. До того ж особи можуть добровільно розпоряджатись своїми правами, у тому числі і відмовлятись від них, проте від правоздатності відмовитись неможливо.

Навіть прибічники визнання правоздатності суб'єктивним правом не в змозі не звернути увагу на певні відмінності "класичного" суб'єктивного права і правоздатності. Так, С.С. Алексєєв, у цілому підтримуючи розуміння правоздатності як права, зазначав, що це особливе суб'єктивне право [3, 141]. А пізніше він взагалі запропонував включити до наукового обігу самостійне поняття "право на право", під яким слід розуміти суб'єктивне право людини на існування права об'єктивного [17, 629 – 630].

Видається, що спроби надати правоздатності рис суб'єктивного права в основному обумовлюються фактами легального закріплення досліджуваної категорії та нормативного встановлення гарантій її непорушності. Однак, як вже вказувалось раніше, юридичними гарантіями можуть забезпечуватись не лише суб'єктивні права, а й інші бажані для права явища.

Таким чином, правоздатність є властивістю суб'єкта права.

Практично усі наведені у науковій літературі визначення правоздатності підкреслюють її не лише юридичний, а і соціальний (інколи суспільний) характер. Вважаємо, що саме ця обставина має відігравати вирішальну роль при встановленні змісту вказаного явища, оскільки мова іде про категорію, котра характеризує у першу чергу людину, і характеризує її як учасника суспільних відносин. Напевно найбільш ґрунтовне дослідження соціальної природи правоздатності було здійснено О.А. Красавчіковим [12, 13 – 25]. Він зазначав, що індивід і суспільство – це дві сторони одного

соціального протиріччя, поза яким людина припинила би бути людиною. Соціальне положення людини є сукупним вираженням зв'язку особи і суспільства. Тому воно (соціальне положення) знаходить своє вираження у соціальній свободі здійснення певної діяльності у суспільстві. Однак останнє також залишає за собою певну соціальну свободу щодо індивіда, свободу покладання на окремих осіб обов'язків перед суспільством. Тобто що слугує свободою для індивіда, те є обов'язком для суспільства, і навпаки. Доречі схожі думки раніше наводив С.М. Братусь [18, 27].

Вищевикладене не викликає жодних заперечень. Оскільки ж вказаний механізм суспільного регулювання є природнім, має риси так званого самоуправління, тому, напевно, він є найефективнішим із можливих. Право ж лише надає йому нормативного, гарантованого державою статусу. Безпосередньо "легітимація" соціальної свободи і обов'язку здійснюється через категорію правоздатність. Таким чином, соціальним змістом правоздатності є соціальна свобода (яка реалізується в основному через суб'єктивні права) та соціальний обов'язок (який знаходить своє нормативне закріплення у юридичних обов'язках). Вказані поняття, нарівні із іншими соціологічними категоріями, характеризують суб'єкт суспільних відносин, а тому їх можна визначити як соціальні властивості особи.

Слід додати, що нормативне закріплення вказаного механізму суспільного регулювання не лише, і навіть не стільки забезпечує повноцінне існування особи, скільки гарантує життєдіяльність суспільства у цілому, а тому правоздатність умовно можна назвати правонеобхідністю. Між правом і більшістю з його суб'єктів існує двосторонній зв'язок, вони взаємозалежні. В.Й. Гойман зазначав, що особистість (колектив людей) виступає не лише як об'єкт правового регулювання, а і як джерело, що формує право [19, 125]. Тому індивід навіть не може, а повинен мати хоча б мінімально-необхідні права і обов'язки, тобто бути суб'єктом права. Інакше виникає загроза існуванню цивілізованого суспільства і правової системи, як його складової.

Проте до процесу визнання певного учасника суспільних відносин суб'єктом права слід ставитись надзвичайно обережно. Останній, на відміну від суб'єкта суспільних відносин, отримує у розпорядження правові інструменти, котрі дозволяють в окремих випадках нав'язувати свою волю іншим, ініціювати застосування державного примусу, створювати нові правові норми тощо. Тобто суб'єкт суспільних відносин, перетворившись на учасника правових відносин, отримує не лише можливість ефективного захисту та реалізації своїх прав чи інтересів, а і можливість вирішального і тривалого впливу на статус інших суб'єктів права, на процеси формування і розвитку правових відносин у цілому. Саме тому соціальна свобода і обов'язок не перетворюються безпосередньо на суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Спочатку має відбутись відбір тих суб'єктів, які не зашкодять стабільному розвитку правових відносин. Критерієм, за допомогою якого можна виявити шкідливі або непотрібні для правовідносин соціальні утворення і не допустити отримання ними статусу суб'єкта права, є правоздатність. Саме вона підтверджує суспільно-правову необхідність визнання особи суб'єктом права; встановлює її здатність бути об'єктом правового регулювання, ефективно і відповідально користуватись вказаним статусом, реалізовувати покладені на неї функції. У наш час цей критерій застосовується на практиці лише щодо колективних суб'єктів, оскільки людина визнається правоздатною апріорі. Однак, це у жодному разі не принижує значення правоздатності як базової категорії права.

Виходячи із вищевикладеного, юридичним змістом правоздатності є необхідність та здатність особи бути суб'єктом права. І вже похідними (однак не другорядними) від вказаних можна визнати необхідність та здатність мати суб'єктивні права, охоронювані законом інтереси, юридичні обов'язки та інші складові правового статусу суб'єкта права, котрі фактично забезпечують можливість його функціонування у правовому полі.

У подальшому надзвичайно перспективними вважаємо дослідження особливостей правоздатності суб'єктів різноманітних галузей права, а також

характерні риси правоздатності фізичних осіб, юридичних осіб та колективних утворень, котрі не є юридичними особами.

Список використаної літератури:

1. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков. – М. : Гос. изд-во юрид. литературы, 1958. – 183 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч. : у 2 т. Т. 1 / ред. В.Б. Авер'янов О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк [та ін.]. – К. : Юридична думка, 2004. – 584 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. Т. 2 / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. Лит., 1982. – 361 с.
4. Венгеров А.Б. Теория государства и права : Учебник для юридических вузов / А.Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
5. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. / Н.В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
6. Мицкевич А.В. Субъекты советского права. / А.В. Мицкевич. – М. : Гос. изд-во юрид. литературы, 1962. – 212 с.
7. Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. / Я.Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1976. – 231 с.
8. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. / Ю.К. Толстой. – Л. : Изд-во Ленинградского Ун-та. –1959. – 88 с.
9. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. / М.М. Агарков. – М. : Юриздат, 1940. – с. 175.
10. Братусь С.Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав / С.Н. Братусь // Советское государство и право. – 1948. - № 8. – с. 30 – 37.
11. Венедиктов А.В. О субъектах социалистических отношений / А.В. Венедиктов // Советское государство и право. – 1955. – № 8. – с. 17-28.
12. Красавчиков О.А. Социальное содержание правоспособности советских граждан / О.А. Красавчиков // Правоведение. - №1. – 1960. – с. 12 – 25.

13. Пхаладзе Б.В. Юридические формы положения личности в советском обществе. / Б.В. Пхаладзе. – Тбилиси. : Мецниереба., 1969. – 86 с.
14. Ямпольская Ц.А. Общественные организации в СССР. / Ц.А. Ямпольская. – М. : Наука, 1972. – 216 с.
15. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О.С. Иоффе. – М. : Статут, 2000. – 777 с.
16. Козлова Н.В. Правосубъектность юридического лица. / Н.В. Козлова. – М. : Статут, 2005. – 476 с.
17. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
18. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. Ученые труды вып. XII / С.Н. Братусь. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 363 с.
19. Гойман В.И. Действие права / В.И. Гойман. – М. : Академия МВД РФ, 1992. – 181 с.

Summary.

The article is directed on research of category legal capacity of subject of law, determination of its content, signs and legal nature. On the basis of analysis of scientific researches of representatives of theory of law and some particular law branches we are trying to prove the interbranch character of the indicated category, define its socially legal nature, compare with subject right.

Пасічник, А.В. Щодо поняття правоздатності суб'єкта права [Текст] / А.В. Пасічник // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 11. – С. 28–31.